

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

DINAMICA FRONTALIERĂ A IMPERIULUI ROMAN ÎN EPOCA PRINCIPATULUI

- Rezumatul tezei de doctorat -

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. Ioan PISO

Doctorand:

OPRIȚA Vasile Marius

CLUJ-NAPOCA

2013

Cuprinsul lucrării de doctorat:

CUPRINS

INTRODUCERE

I. ISTORICUL CERCETĂRILOR

II. NOȚIUNEA DE FRONTIERĂ ÎN TIMPUL PRINCIPATULUI TIMPURIU

1. Noțiunea de frontieră la autorii latini

1.1. Concluzii

2. Terminologie : diferite interpretări pentru noțiunea de frontieră a Imperiului

Roman : *limes*, *fines*, frontieră

2.1. Noțiunea de *limes*

2.2. Noțiunile de *fines* și *termini*

2.3. Noțiunea de *imperium sine fine*

3. Noțiunea de frontieră romană la autorii moderni

4. Noțiunea de frontieră romană în secolele I-II

4.1. Sistemul frontalier roman în sec. I. d. Hr

4.2. Sistemul statelor clientelare Romei

4.3. Sistemul frontalier roman în sec. I-II

4.4. Concluzii

III. DINAMICA FRONTALIERĂ A IMPERIULUI ROMAN

1. Dinamica frontalieră a provinciei Britannia

1.1. Istoria provinciei romane Britannia

1.2. Prima etapă în dinamica frontalieră a Britanniei. Stabilirea frontierei pe istmul Forth-Clyde

1.3. O nouă etapă în dinamica frontalieră din Britannia. Proiectul roman Gask Ridge

1.4. O altă etapă în dinamica frontalieră din Britannia. Stabilirea frontierei pe linia Tyne Solway

1.5. Dinamica frontalieră a Britanniei în timpul lui Traian. Sistemul Stanegate

1.6. Dinamica frontalieră din Britannia la apogeu. Zidul lui Hadrian

- 1.7. Evenimentele de la sfârșitul domniei lui Hadrian și începutul domniei lui Antoninus Pius. Influențe asupra frontierei din Britannia
- 1.8. O nouă fază în dinamica frontalieră a Britanniei. Zidul lui Antoninus
- 1.9. Situația din Britannia după abandonarea zidului lui Antoninus
- 1.10. Concluzii
- 1.11. Lista hărților
2. Dinamica frontalieră a provinciei Africa
  - 2.1. Istoria provinciei romane Africa
  - 2.2. Rolul elementelor geografice în dinamica frontalieră a Africii romane
  - 2.3. Elemente specifice în dinamica frontalieră a Africii de Nord. Colonizarea și romanizarea provinciilor africane
  - 2.4. Caracteristici generale ale frontierelor africane
  - 2.5. O etapă inedită în dinamica frontalieră a Imperiului Roman. *Fossatum Africae*
  - 2.6. Privire de ansamblu asupra *Fossatum-ului Africae*
  - 2.7. Funcționalitatea *Fossatum-ului Africae*
  - 2.8. Integrarea *limes-ului* african în sistemul frontier roman. Elemente de cronologie a *Fossatumului Africae*
  - 2.9. Concluzii
  - 2.10. Lista hărților
3. Dinamica frontalieră a provinciei Germannia
  - 3.1. Istoria provinciilor germane
  - 3.2. Primele evoluții ale frontierei romane din provinciile germane
  - 3.3. O nouă etapă în evoluția frontierei provinciilor germane. *Agri Decumates*
  - 3.4. O nouă evoluție a frontierei germane. Construirea unei palisade de lemn în timpul împăratului Hadrian
  - 3.5. Dinamica frontalieră a provinciilor germane în timpul lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius
  - 3.6. Caracteristici ale frontierelor provinciilor germane
  - 3.7. Concluzii
  - 3.8. Lista hărților

IV. DINAMICA FRONTALIERĂ A PROVINCIEI DACIA

1. Istoria spațiului Dunării de Jos înainte de cucerirea romană a Daciei

2. Prima etapă în evoluția *limes-ului*. Integrarea provinciei Dacia în sistemul frontier roman

3. Dinamica frontieră a Daciei sub Traian

3.1. Rolul unor evenimente politice în evoluția *limes-ului* Daciei romane.
Crisa militară din anii 117-118 d. Hr.

4. Dinamica frontieră a Daciei sub Hadrian

4.1. Evoluția frontieră a Daciei Inferior

4.2. Evoluția frontieră a Daciei Superior

4.3. Evoluția frontieră a Daciei Porolissensis

5. Dinamica frontieră a Daciei sub Marcus Aurelius

6. Rolul populațiilor de la frontierele Daciei romane în evoluția *limes-ului*.

7. Lista hărților

V. CONCLUZII

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

BIBLIOGRAFIE

ANEXE

ETAPE ÎN DINAMICA FRONTALIERĂ A IMPERIULUI ROMAN

HĂRȚI

CUVINTE CHEIE:

frontieră, limes, autorii latini, Imperiul Roman, provincii, drum militar, Principat timpuriu, aspecte militare, fortificații, teritoriu, control, relații economice, inamici, caracteristici geografice, zidul lui Hadrian, concepție de apărare, dinamică frontalieră.

SINTEZE ALE PĂRȚILOR PRINCIPALE DIN TEZA DE DOCTORAT

INTRODUCERE

Lucrarea de față reprezintă rezultatul a 5 ani de cercetare în cadrul studiilor doctorale, oferite de Școala doctorală „Istorie. Civilizație. Cultură” a Facultății de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, sub îndrumarea prof. univ. dr. Ioan Piso.

Intitulată „Dinamica frontalieră a Imperiului roman în timpul Principatului”, cercetarea noastră și-a propus să traseze noi direcții în înțelegerea și aprofundarea frontierelor romane.

Teza de doctorat își propune să prezinte o viziune nouă asupra frontierelor romane în perioada Principatului timpuriu. Referirile se vor face la perioada romană a secolelor I-II d. Hr. începând cu sfârșitul domniei împăratului Augustus (anul 14 d. Hr.) până la domnia ultimului împărat din dinastia Antoninilor, Commodus (anii 180-192 d. Hr.).

Lucrarea este structurată în patru capitole principale, fiecare cuprinzând mai multe subcapitole, în funcție de tematica abordată. Acestea li se adaugă partea introductivă, concluziile, hărțile și lista bibliografică.

Metoda de cercetare folosită include discutarea noțiunilor esențiale ale frontierei. Astfel, s-au definit următorii termeni: *limes*, *finis*, *Imperium sine fine* etc. Am căutat înțelegerea noțiunilor discutate și rolul acestora în dinamica frontalieră a Imperiului Roman.

Frontierele romane au cunoscut o amplă dezvoltare de-a lungul primelor două secole. În vremea împăratului Hadrian (117-138) limitele Imperiului au fost marcate vizibil pe teren: în Britannia, zidul lui Hadrian; în Africa sistemul de fortificații

cunoscut sub denumirea de *Fossatum Africae* etc. Înțelegerea granițelor romane nu se mai poate face fără a cunoaște dinamica frontalieră a provinciilor Imperiului Roman. Cu alte cuvinte, este necesară o integrare a specificului frontier regional în sistemul frontier general al Imperiului.

Din această perspectivă, am considerat important să prezentăm cele două mari frontiere ale Imperiului: zidul lui Hadrian și *Fossatul Africae*. Desigur, acest demers reprezintă un punct de plecare pentru studierea și aprofundarea altor zone frontaliere romane.

În final, am prezentat dinamica frontalieră a provinciei Dacia. Integrarea acesteia în cadrul dinamicii frontaliere a Imperiului Roman ne-a făcut să înțelegem importanța studierii frontierelor romane într-un cadru general și nu într-unul specific, regional.

În această fază de cercetare a dinamicii frontaliere romane se poate face doar o sinteză care să se constituie într-un început al unor viitoare investigații.

Lucrarea cuprinde patru capitole structurate astfel:

II. ISTORICUL CERCETĂRILOR

În acest capitol am făcut o prezentare a istoriografiei frontierelor romane. Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, cercetarea limesului roman a fost una dintre preocupările cele mai importante ale oamenilor de știință, continuată cu rezultate extraordinare la nivelul întregului continent european pe parcursul secolului al XX-lea.

Cele mai complete abordări ale conceptului și până astăzi singurele treceri în revistă ale conceptului de *limes* și a expresiei sale teritoriale o reprezintă articolul publicat în RE de E. Fabricius (*Limes*, RE 25, 1926, col. 572-671, despre provinciile danubiene col. 634-650) și contribuția, mai nouă, a lui G. Forni (*Limes*, E. De Ruggiero (ed.), *Dizionario epigrafico di antichità romana IV*, Roma, 1958-1962, p. 1074-1280).

Dintre cercetători de renume care s-au ocupat de studiul frontierelor romane îi amintim pe: Whittaker C. R. -*Frontiers of the Roman Empire (A Social and Economic Study)*, 1994; Whittaker C. R. *Rome and its frontiers: The dynamics of empire 2004*; Luttwack E., *The grand strategy of the Roman Empire from the first century A. D. to the third*, 1979; D. Baatz, *Der Romische Limes*, Berlin, 2000; S. L.

Dyson, *The Creation of The Roman Frontier*, U. S. A., 1985; Elton H., *Frontiers of The Roman Empire*, London 1996 etc. Lucrările acestor autori au constituit punctul de reper al acestei teze.

Am considerat necesar să facem și o prezentare a istoriografiei a limes-ului Daciei. În acest caz sunt importante studiile, articolele și monografiile profesorului N. Gudea (Gudea et alii 1972 ; Gudea 1979 ; Gudea 1989 ; Gudea 1996; Gudea 1997a ;Gudea 1997b; Gudea 1997c; Gudea 2000; Gudea 2003 etc.) dedicate atât castrelor din Dacia Porolissensis, cât și turnurilor de observație și semnalizare de pe *limes*-ul nord-vestic al Daciei, care au meritul de a lămurii noțiunea de *limes* sub toate aspectele sale.

Putem concluziona că pe baza izvoarelor literare se pot deschide noi perspective în abordarea dinamicii frontaliere a Imperiului Roman. Rămâne, ca pe viitor, cercetările arheologice să aducă mai multe informații despre dinamica frontalieră a zonelor aflate în contact cu frontiera.

III.NOȚIUNEA DE FRONTIERĂ ÎN EPOCA PRINCIPATULUI TIMPURIU

Partea a treia a lucrării este dedicată noțiunii de frontieră în epoca Principatului timpuriu. În prima parte a acestui capitol am studiat scrierile autorilor latini (T. Livius, Caesar, Tacitus, Cassius Dio, Ammianus Marcellinus). Prin acest demers am căutat să definim frontiera așa cum apare în scrierile acestor autori.

Din analiza operelor autorilor latini apare ca o certitudine faptul că populațiile antice aveau un teritoriu asupra căruia aveau conștiința că le aparține. Alta era situația teritoriilor care aparțineau Imperiului Roman. În acest caz izvoarele antice confirmă existența noțiunii de teritoriu delimitat. Tacitus în pasajele referitoare la situația Imperiului Roman în timpul împăratului Nero, precizează că era liniște în afara teritoriilor imperiale. Caesar scrie despre pericolul așezării unor neamuri războinice în apropierea teritoriului roman, lipsit de apărare naturală. Tot ca o certitudine apare faptul că teritoriul la romani înglobează caracterul *de iure*.

Așadar, dacă ne luăm strict după izvoarele autorilor latini, frontiera înseamnă atât reперele naturale care mărgineau teritoriul care aparține unei comunități cât și arealul aflat în proprietatea unei comunitati.

În cadrul acestui capitol am analizat și interpretările legate de noțiunea de frontieră a Imperiului Roman.

Termenul latin de *limes* este definit de dicționare ca: linie de hotar între două ogoare, linie de frontieră întărită sau chiar cu înțelesul mai general de drum, cale, cărare. *Limes-ul* a fost inițial în perioada Republicii romane târzii o *cale* care a marcat limita parcelelor pe teren. Mai târziu, *limes* a ajuns să se refere la drumurile de-a lungul cărora au avansat trupele romane în teritoriul inamic, mai exact un drum militar fortificat.

În secolele I-II, prin *limes* ar trebui să înțelegem frontierele demarcate ale Romei imperiale. Cu toate acestea prin *limes* înțelegem o concepție strategică de apărare. Pentru a desemna ansamblul aspectelor legate de frontierele romane ar fi mult mai potrivit termenul de frontieră. În acest fel, noțiunea de frontieră implică toate aspectele sistemului frontalier roman: aspectele economice, aspectele militare, fortificațiile, aspectele tactice și strategice etc.

Spre deosebire de *limes* termenul *finis* se referă mai degrabă la limitele interne excluându-se în acest fel puterea militară a Romei.

Noțiunea de *imperium sine fine* ne oferă înțelegerea modului în care romanii și-au conceput limitele spațiului imperial. Acest concept de *imperiu fără limite* a rămas stereotipul central al unui împărat bun, proclamat pe monede și inscripții și menționat în documente. În fapt, *imperium sine fine* nu însemna pentru împărații romani conducerea nelimitată a lumii, ci dreptul nelimitat de a conduce lumea.

Cercetătorii moderni oferă perspective diferite asupra frontierelor imperiale romane. Cele mai complete abordări ale conceptului de *limes* le găsim la E. Fabricius (*Limes*, RE 25, 1926, col. 572-671) și G. Forni (*Limes*, E. De Ruggiero (ed.), *Dizionario epigrafico di antichità romana IV*, Roma, 1958-1962, p. 1074-1280).

J. C. Mann a teoretizat în chip excepțional complexul militar de la granițe pentru epoca principatului cu structurile lui, subliniind în mod deosebit mai ales rolul lui de control total (politic, economic, de trafic comercial). El a notat concepția după care sistemul *limesului* s-a bazat pe viteza de mobilizare a trupelor într-un anumit punct (viteză asigurată de semnalizările primite de la sistemul de pândă, de drumurile care asigurau deplasarea și de mobilitatea unităților militare)

C. R. Whittaker analizează frontierele romane din punct de vedere economic, social și militar. Whittaker a făcut prima încercare sistematică de a integra studiul frontierelor romane și politica imperială a Romei cu cel al economiei de frontieră și a

societății romane. În fapt, Whittaker oferă un studiu social și economic al frontierelor romane. În viziunea sa, frontierele romane nu sunt văzute ca linii care erau demarcate strategic, ci ca zone de frontieră unde romanii au oprit expansiunea din lipsa resurselor. El subliniază importanța elementului economic în cucerirea de noi teritorii considerând necesară existența unei agriculturi care să poată susține armata romană.

E. Luttwak a dezvoltat o teorie proprie cu privire la frontierele romane. El consideră că a existat o *Mare Strategie* a Romei prin intermediul căreia au evoluat frontierele. Acesta susține, de asemenea, că frontierele romane au evoluat de la zone nedefinite de expansiune dinamică în sec. I d. Hr. la linii de apărare stabile, științifice care au utilizat fluviile și barierele artificiale în sec. II.

Cercetătorul, H. Elton consideră că frontiera romană cuprinde mai multe aspecte: militare, economice, politice, sociale, etnice, religioase și lingvistice. În viziunea sa, frontiera romană nu este o linie sau o zonă simplă care delimitează teritoriile imperiale. Conceptul de frontieră înglobează mai multe zone frontaliere: ale soldaților, civililor, localnicilor și barbarilor, fiecare cu propria sa politică: militară, economică, socială, etnică, lingvistică și religioasă.

B. Isaac consideră că frontiera nu avea importanță pentru romani ca teritoriu, reprezentând doar o sursă de venituri. Ideile lui Isaac s-au axat în principal pe sistemul frontalier situat în estul Imperiului Roman.

P. Wells afirmă că frontierele romane ca și cele ale altor societăți complexe au fost zone importante de interacțiune. El adaugă că Imperiile au fost dependente de bunurile dobândite prin schimburile comerciale realizate cu populațiile situate dincolo de frontierele lor.

În ultima parte a acestui capitol am realizat o prezentare a sistemului frontalier roman în secolele I și II. La sfârșitul domniei împăratului Augustus (anul 14 d.Hr.), teritoriile care se aflau sub controlul Imperiului Roman cuprindeau: pământurile de coastă ale bazinului Mediteranean; întreaga Peninsulă Iberică; Europa continentală; Anatolia și Regatul Bosporan. În secolul I d. Hr. frontierele romane nu erau stabile și erau adeseori modificate. Existau frontiere naturale consemnate în lucrările autorilor antici. Marile fluvii (Rinul, Dunărea și Eufratul) au fost acceptate ca limite ale puterii romane. În acest secol, frontiera avea înțelesul de drum de acces pentru a asigura securitatea teritoriilor imperiale.

După epoca de cuceriri și maximă expansiune a Imperiului Roman sub Traian, odată cu domnia împăratului Hadraian are loc o revenire – sub aspectul strategiei frontierelor – la principiile de politică externă postulate de Augustus: stoparea extinderii granițelor și consolidarea Imperiului în limitele existente. În secolul II, frontierele romane au fost marcate vizibil pe teren. În acele puncte în care nu au existat repere naturale, Roma a construit bariere artificiale. Asemenea structuri defensive fixe au fost construite: în Britannia, zidul lui Hadrian; în Germania un sistem de fortificații cu șanț și palisadă ; în Africa sistemul de fortificații cunoscut sub denumirea de *Fossatum Africae*.

IV. DINAMICA FRONTALIERĂ A IMPERIULUI ROMAN

Acest capitol este dedicat dinamicii frontaliere a Imperiului Roman. Metoda de cercetare a implicat prezentarea *limes-ului* din Britannia, a sistemului de frontieră cunoscut sub denumirea de *Fossatum Africae* și a limes-ului provinciilor germane.

Împăratul Claudius (41-54 d. Hr.) a transformat Britannia în provincie romană. În dinamica frontaliere a provinciei Britannia se disting mai multe etape: în timpul împăratului Vespasian (69-79 d. Hr.) în Britannia se anexează noi teritorii: peninsula Welsh, nordul Angliei și sudul Scoției; Britannia cunoaște semnificative transformări datorită eforturilor întreprinse de guvernatorul Gnaeus Iulius Agricola. Agricola a realizat potențialul istmului Forth-Clyde și a ordonat stabilirea frontierei provinciei romane aici prin plasarea garnizoanelor romane pe istm; Sistemul Stanegate a fost interpretat ca soluția oferită de împăratul Traian (98-117) frontierei din Britannia. Istmul Forth-Clyde a fost abandonat și următoarea linie posibilă a fost Tyne-Solway; împăratul Hadrian (117-138) a luat decizia de a construi în Britannia un zid care să marcheze limita autorității romane. Potrivit biografului lui Hadrian scopul acestuia era de a-i separa pe romani de barbari; urmașul lui Hadrian, împăratul Antoninus Pius a decis abandonarea zidului lui Hadrian. El a dat ordin să se construiască un nou zid de-a lungul istmului Forth-Clyde. Abandonarea zidului lui Antoninus în anii 160 a adus armata înapoi pe zidul lui Hadrian.

Fossatum Africae a fost identificat pe o distanță de 750 de kilometri de-a lungul creștelor Saharei în Algeria modernă. Se consideră că zona de frontieră a Africii a fost o măsură de control și de fluidizare a mișcărilor populației și nicidecum

o barieră în calea acestora. *Fossatum Africae* se încadrează în politica frontalieră inițiată de împăratul Hadrian la scara întregului Imperiu Roman.

Modificări importante în ceea ce privește *limes-ului* provinciilor germane a fost opera împăratului Domitian. Inițial, împăratul Domitian a ordonat trasarea unei linii de graniță în interiorul căreia nu era tolerată colonizarea germanică. Aceste meleaguri au fost numite *agri decumates*. Până în timpul domniei lui Hadrian *limes-ul* german nu a fost protejat prin obstacole, linia defensivă constând doar din turnuri de pază și drumuri pentru patrule. Această frontieră a fost reorganizată de Hadrian cu o palisadă de lemn continuă de la Rin la Dunăre. În timpul domniei lui Antoninus Pius în Britannia ca și în Germania Superior și Raetia frontierele au fost avansate. Pretudindenii în fața frontierelor exista o zonă care era supravegheată de frontierele romane. *Limes-ul* între Odenwald și Neckar a fost definitiv abandonat după ce frontiera a fost împinsă cu încă cca. 30 de km spre est, considerând că un control pe această linie era mai avantajos.

T. Mommsen consideră că marile complexe frontaliere (Zidul lui Hadrian din Britannia, Fossatul Africae, *limes-ul* din Germania Superior, zidul din Raetia etc.) construite de romani nu au servit pentru împiedicarea absolută a invaziei inamicilor. Aceste frontiere urmau să domine drumurile situate de-a lungul frontierelor artificiale, dar în rest urmau să împiedice traversarea necontrolată a granițelor. Scopul principal al armatei romane, în construcția zidului lui Hadrian, era să controleze mișcarea de populație și să-i despartă pe barbari de romani. Se mai urmărea să se restricționeze, și dacă e posibil, să se prevină amenințările de intensitate scăzută ca și raidurile. Se poate vorbi despre *Fossatum Africae* ca despre o marcă a autorității frontierelor romane din deșert. Astfel, zona de frontieră a Africii a fost o măsură de control și de fluidizare a mișcărilor populației. Scopul *limes-ului* Germaniei Superior l-a constituit oprirea traversării graniței prin alte puncte decât cele marcate de romani. Pe sectorul de nord-vest al Daciei Porolissensis, N. Gudea a confirmat faptul că posibilitățile de trecere au fost amănunțit controlate, circulația fiind dirijată spre direcția pe care o doreau romanii. Principiul pe care se baza funcționalitatea *limes-ului* era posibilitatea de aigurare a concentrării rapide a trupelor în orice punct amenințat sau lovit. Această posibilitate se asigura prin rețeaua de drumuri.

V. DINAMICA FRONTALIERĂ A PROVINCIEI DACIA

Capitolul V, intitulat “Dinamica frontalieră a provinciei Dacia”, cuprinde la rândul său șapte subcapitole, în care prezentăm cele mai importante idei legate de frontierele Daciei romane.

Cucerirea romană a Daciei, în anul 106, a încheiat un proces început cu peste două veacuri în urmă. Organizarea noii provincii a urmat cursul firesc, cunoscut și în alte teritorii ale Imperiului.

Sub Traian, provincia Dacia cuprindea cea mai mare parte a Transilvaniei (cu excepția colțului de sud-est), Banatul (în întregime sau în cea mai mare parte) și vestul Olteniei. Rămâne controversată apartenența la Dacia a părții de vest a Banatului. Teritoriile atașate Moesiei Inferior (urmare a primului război dacic-estul Olteniei și sud-estul Transilvaniei) au continuat a rămâne sub autoritatea guvernatorului acestei provincii.

În linii generale, *limes-ul* Daciei a fost constituit sub Traian. Acesta marchează limitele propriu-zise ale provinciei dar autoritatea guvernatorului putea să se extindă dincolo de ele. Organizarea sistemului defensiv al Daciei s-a realizat în strânsă legătură cu condițiile de relief.

Datorită caracteristicilor terenului *limesul*, Daciei prezintă particularități care îl deosebesc ca aspect de ceea ce s-a obișnuit în general să se considere *limes*. Specificul limesului Daciei apare mai ales în podișul Transilvaniei unde elementele clasice au fost plasate într-un context nou cerut de realitatea terenului. Elementele principale ale limesului, castrele, sunt așezate aici în interior în fața trecătorilor sau pe puncte de observație astfel încât să bareze orice posibilitate de pătrundere. Turnurile au fost plasate mai ales în fața castrelor pe înălțimi, dar uneori și între castre. Limesul Daciei nu prezintă însă elemente noi sau necunoscute. El încadrează elementele clasice într-un context nou.

Principala consecință a crizei de la Dunărea de Jos din anii 117-118 a constat în reorganizarea teritoriilor nord-dunărene ale Daciei și Moesiei Inferior. Hadrian a renunțat la sudul Moldovei și la cea mai mare parte a Munteniei care aparținuseră sub Traian provinciei Moesia Inferior. Hadrian a creat trei districte teritoriale în cadrul Daciei: Dacia Superior, Dacia Inferior și Dacia Porolissensis. Crearea Daciei Porolissensis în nord-vestul Daciei traiane a pus un centru de greutate în supravegherea iazigilor și a altor popoare care trăiau la nord-vest de Dacia (daci liberi,

buri, mai târziu vandali). Dacia Superior, constituită din restul Daciei traiane, avea și ea o graniță de vest cu iazigii, pe când Dacia inferior, în sud-estul teritoriului roman, trebuia să respingă prin granița sa de est, printre altele, și posibile amenințări din partea roxolanilor.

La o jumătate de secol după reorganizarea administrativă realizată de Hadrian se constată că și această concepție strategică trebuie modificată. În aceste împrejurări împăratul Marcus Aurelius hotărăște să unească cele trei provincii (Dacia Superior, Dacia Inferior și Dacia Porolissensis) sub autoritatea unui guvernator general. Concomitent se constată o modificare a denumirii provinciilor : Dacia Superior devine Dacia Apulensis iar Dacia Inferior este denumită Dacia Malvensis ; Dacia Porolissensis își păstrează vechiul nume și vechea întindere teritorială. Cele trei provincii dacice își împărțeau și apărarea limesului: Dacia Porolissensis avea partea de nord a sectorului de V, întreg sectorul de N, și partea de N a sectorului de E. Dacia Apulensis avea restul sectorului de V și de E. Dacia Malvensis avea sectorul de SE.

Pe parcursul existenței Daciei romane dinamica lumii barbare din apropiere va determina unele modificări.

Studiile de istorie economică, bazate pe analiza cantitativă a importurilor romane în lumea barbară, apreciază că relațiile comerciale ale Imperiului cu barbarii reprezentau de fapt o parte componentă a sistemului roman de raporturi politico-diplomatice practicat față de barbarii de pe limes. De altfel, trebuie să ne închipuim că cel puțin o parte din stipendiile acordate barbarilor din motive diplomatice se întorceau în Imperiu pe cale comercială, servind astfel unui dublu scop.

Comerțul peste limes, mai ales spre vest și nord, trebuie să se fi făcut prin anumite puncte autorizate, ca și în cazul altor provincii. În Dacia, cercetările mai amănunțite efectuate de N. Gudea au confirmat acest lucru pe sectorul înaintat de nord-vest. Mai mult s-a confirmat că posibilitățile de trecere au fost amănunțit controlate, circulația fiind dirijată spre direcția pe care o doreau romanii.

VI. CONCLUZII

În această teză am încercat să realizăm o prezentare a dinamicii frontalire a Imperiului Roman în epoca Principatului timpuriu. Putem afirma cu certitudine că frontierele romane au evoluat pe parcursul primelor două secole din istoria romană. În

acest sens, prezentarea frontierelor romane din Britannia, Africa și Dacia ni s-au părut relevante.

Studiul frontierelor romane prezintă o importanță deosebită, din mai multe puncte de vedere, așadar: frontierele delimitate ale Imperiului Roman au fost esențiale pentru stabilitate și pentru dezvoltarea economică a zonelor din interiorul Imperiului Roman; iar fără securitate adecvată pentru viața civilă și proprietate, nu putea să fie o dezvoltare economică care să genereze surplus și astfel să susțină orașele. Cu alte cuvinte nu ar fi existat urbanizarea extensivă, nici politica sa concomitentă romanizarea. De asemenea, studiul frontierelor e necesar atâta timp cât frontierele au fost calea prin care ideile romane, precum și artefactele au pătruns în afara lumii romane.

Dinamica frontalieră a Imperiului roman are mai multe caracteristici: politica împăraților romani care avea la bază crearea unui *imperium sine fine*; crizele politice; marile războaie; separarea barbarilor de romani; incursiunile populațiilor barbare (tendențele și tactica dușmanilor care se aflau în fața frontierelor; prevenirea amenințărilor de intensitate scăzută); separarea maselor de barbari; controlul roman asupra mișcărilor de populație; marcarea autorității romane în anumite zone; dezvoltarea economică a zonelor din interiorul Imperiului Roman; condițiile geografice; prezența unor anumite tipuri de materiale în zonele frontaliere (piatră, lemn, pământ etc.); aprovizionarea armatei romane din zonele situate în apropierea frontierelor.

În încheiere, trebuie menționat că tipul de analiză pe care îl propune această teză de doctorat prin studierea, dezbateră sau aprofundarea frontierelor romane duce la noi direcții de cercetare științifică.

Finalul acestei teze cuprinde o serie de anexe, absolut indispensabile în aprofundarea conceptelor prezentate și firește, referințele bibliografice.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- AMN** - Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- AMP** - Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- Analele Banatului – Analele Banatului, Timișoara.
- ANRW** – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung . Herausgegeben von Hildegard Temporini und Wolfgang Hasse. Berlin-New-York.
- AE** – Année épigraphique, Paris.
- ATS** – Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu.
- Apulum** - Apulum. Buletinul Muzeului Regional, Alba Iulia.
- CIL** - Corpus Inscriptiorum Latinarum, Berlin
- EN** - Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- IDR** – Inscriptiile Daciei Romane (Inscriptiones Daciae Romanae), I-III/4, București; III/5, Paris.
- IDRE** - Petolescu C., C., Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones externes concernant l’histoire de la Dacie (I-er – III-e siècles). I-II, București, 1996-1999.
- IMCD** - In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974
- Re – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly - Wissowa), Stuttgart.
- JRGZM** - Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz, Mainz
- RMD** - Margaret M. Roxan, Roman Military Diplomas 1954-1977, London, 1978 (diplomele 1-78)
- Tyche** - Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphie, Wien
- ZPE** – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

BIBLIOGRAFIE

- Alfoldy 1979** – G., Alfoldy , *Marcus Turbo, Septicius Clarus, und die Historia Augusta*, în *ZPE* 36, 1979, p.233-253.
- Baradez 1949** - J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris 1949.
- Bărbulescu 1997** – M. Bărbulescu, (coordonator), *Civilizația romană în Dacia*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1997.
- Benea 1983** – D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea VII Claudia și legiunea III Flavia*, Cluj-Napoca 1983.
- Benea 1980** – D. Benea, *Numerus Palmyrenorum Tibicensium. Contribuții la istoria trupelor de palmireni din Dacia*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 131-140.
- Benea 1985** – D. Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de mauri din Dacia*, în *Banatica*, VIII, 1985, p. 47-58.
- Benea 2002** – D. Benea, *Integrarea provinciei Dacia în sistemul economic al Imperiului Roman*, în *EN*, XII, 2002, 99-111.
- Benseddik 1982** –N. Benseddik , *Les troupes auxiliaires de l'armee romaine en Mauretanie Caesarienne sous le Haut-Empire*, Alger, 1982.
- Bidwell 1999** – P. T. Bidwell, *Hadrian's Wall 1989-1997*, Roman Frontier Studies (MAVORS 10) , Zalău, 56-65.
- Birley 1997** - A., R., Birley *Hadrian. The restless emperor*, Londra.
- Bohee 1989** - Y. L. Bohee, *L' armee romaine dans le Haut Empire*, Paris, 1989.
- Bowmann 1994** - A. K. Bowmann, *Life and Letters on The Roman Empire: Vindolanda and Its People*, London, 1994.
- Breeze 1974** - D. J. Breeze, *The Antonine Wall*, Edinburg 1974.
- Breeze 1982** - D. J. Breeze, *The Northen Frontiers of Roman Britain*, London, 1982.
- Breeze 1993a** – D. J. Breeze, *Agricola The Builder*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 271-281.
- Breeze 1993b** – D. J. Breeze, *Agricola in the Highlands*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 282-287.
- Breeze 1993c** – D. J. Breeze, *Cavalry on Frontiers*, în Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart , 288-297.

- Breeze 1993d** – D. J. Breeze, *The Roman Army in Cumbria*, Roman Officers and Frontiers, Stuttgart (MAVORS 10), 317-330.
- Breeze 1993e** – D. J. Breeze, *The Abandonment of the Antonine Wall: its date and implications*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 351-364.
- Breeze 1993f** - D. J. Breeze, *Why did the Romans fail to conquer Scotland?*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart 1993, p. 365-384.
- Breeze 1993g** – D. J. Breeze, *Roman forces and native populations*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 385-390.
- Breeze 1993h** – D. J. Breeze, *The Garrisoning of roman fortlets*, in Roman Officers and Frontiers, Stuttgart (MAVORS 10), 505-525.
- Breeze 1993i** – D. J. Breeze, *Demand and supply on northern frontier*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 526-552.
- Breeze 1993j** – D. J. Breeze, *The Fort et Bearsden and the supply of the roman army*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), 553-565.
- Breeze 1993j** – D. J. Breeze, *The manufacture of potterz in Roman Scotland*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 566-570.
- Breeze 1993l** – D. J. Breeze, *The logistics of Agricola's final campaign*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 574-595.
- Breeze 1993m** – D. J. Breeze, *The impact of the Roman army on the native peoples of north Britain*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 596-608.
- Breeze 2000** - D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, 2000.
- Breeze-Austen1993** – D. J. Breeze, P. S. Austen, *A new inscription from Chesters on Hadrian's Wall*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 479-490.
- Breeze-Dobson 1978** – D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, Great Britain.
- Breeze-Dobson 1993a** - D. J. Breeze, B. Dobson , *Roman Military Deployment in North England*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 298-316.
- Breeze-Dobson 1993b** – D. J. Breeze, B. Dobson, *A view of Roman Scotland in 175*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 331-350.
- Breeze-Dobson 1993c** – D. J. Breeze, B. Dobson, *The Development of the Mural Frontier in Britain from to Caracalla*, Roman Officers and Frontiers, (MAVORS 10), Stuttgart, 391-403.
- Breeze-Dobson 1993d** – D. J. Breeze, B. Dobson, *Fort types on Hadrian's Wall*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 461-478.

- Breeze-Dobson 1993e** – D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall: some problems*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 404-430.
- Breeze 1999** – D. J. Breeze, *The Frontier in Britain, 1989-1997*, Roman Frontier Studies (MAVORS 10), Zalău, 37-44.
- Breeze-Jilek-Thiel 2005** - D. J. Breeze, D. Jilek and A. S. Thiel (eds.), *Frontiers of the Roman Empire*, Edinburgh – Esslingen – Wien 2005
- Breeze-Jilek 2008** – D. Breeze, and S. Jilek, (eds.), *Frontiers of the Roman Empire. The European Dimension of a World Heritage Site*, Edinburgh, 2008.
- Breeze 2009** – D. Breeze, *Frontiers of the Roman Empire. The Antoninus Wall. A World Heritage Site*, Edinburgh, 2009.
- Cătănciu 1986** – I. B. Cătănciu, *Rèperes chronologiques pour le limes sud-est de la Dacie*, în *Limes*, 13, 461-468.
- Cătănciu 1987** – I. B. Cătănciu, *Câteva considerații asupra limesului Daciei*, în AMP, XI, 1987, 181-187.
- Cătănciu 1997** – I. B. Cătănciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman. Secolele I-III p. Chr.*, Alexandria, 1997.
- Carry 2008** – M. Carry, H. Scullard, *Istoria Romei până la domnia lui Constantin*, București, 2008.
- Cherry 1998** – D. Cherry, *Frontier and Society in Roman North Africa*, Oxford 1998.
- Christescu 1937** – V. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane*, Fundația Regele Carol I, București, 1937.
- Croitoru 2004** - C. Croitoru, *Fortificații liniare romane în stânga Dunării de Jos: (secolele I-IV p. Chr.)*, Galați, 2004.
- Cătănciu 1973** – I. B. Cătănciu, *Limes-ul roman în sectorul de sud est al Daciei* în IMCD, 1974, p. 53-58.
- Damian et alii 2007** – P. C. Damian, O. Țentea, I. C. Opreș, F. M. Matei, V. Bîrcă, D. Ștefan, Raport științific privind delurarea proiectului *Strategii defensive și politici transfrontaliere. Integrarea spațiului Dunării de Jos în civilizația romană* (STRATEG), 2007.
- Davies 1999** – J. L. Davies, *The Roman frontiers in Wales: recent research*, Roman Frontier Studies, Zalău, 67-74.
- Diaconescu 1997** - D. Diaconescu, *Dacia under Traian, some observations on roman tactics and strategy*, în AMN, 34, 1, 1997, 29-41.

- Dobson 1993a** – B. Dobson, *Agricola's life and career*, Roman Officers and Frontiers, Stuttgart (MAVORS 10), 258-270.
- Dobson 1993b** – B. Dobson, *The function of Hadrian's Wall*, Roman Officers and Frontiers (MAVORS 10), Stuttgart, 431-460.
- Domaszewski 1968** - A. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, ediția a II-a, editor Brian Dobson, Berlin, 1968.
- Dumitrașcu 1993** - S. Dumitrașcu, *Dacia apuseană*, Oradea, 1993.
- Duval 1982a** – N. Duval , *L'urbanisme de Sufetula*, în ANRW II, 1982, p. 597-631.
- Duval 1982b** – N. Duval, *Topographie et urbanisme d'Ammaedara* , în ANRW II, 1982, 634-671.
- Drummond 1994** – S. Drummond, L. H. Nelson., *The Western Frontiers of Imperial Rome*, London 1994.
- Dyczek 2008** – P. Dyczek , *Frontiers of the Roman Empire. The Lower Danube Limes in Bulgaria*, Varșovia-Viena, 2008.
- Dyson 1985** - S. L. Dyson, *The Creation of The Roman Frontier*, United States of America, 1985.
- Eck 2001** – W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl , *Neue diplome für auxiliartruppen in den dakischen provinzen* în AMN, 38/1 , 2001, 27-48.
- Elton 1996** – Elton, H., *Frontiers of The Roman Empire*, London.
- Fabricius 1926** - E. Fabricius, *Limes*, in RE, XXV, 1926, col. 572-576.
- Fage 1978** – D. J. Fage, A. O. Ronald, *The Cambridge History of Africa: from 500 BC to AD 1050*, Cambridge, 1978.
- Ferenczi 1968** - I. Ferenczi, *Observații privind sistemul și caracterul așa zisului „limes dacicus”*, în AMN, V, 75-98.
- Ferenczi 1971** - I. Ferenczi, *Câteva precizări în legătură cu noțiunea de limes Dacicus* în Apulum, 9, 1971, 599-625.
- Ferenczi 1987** - I. Ferenczi, *Contribuții la problema cunoașterii sistemului de apărare de pe cursul Someșului*, în AMN, 24-25, 1987-1988, 171-191.
- Ferill 1991** – A. Ferill, *Roman Imperil Grand Strategy*, New York, 1991
- Fevrier 1982** – P. A. Fevrier, *Urbanisation et urbanisme de l'Afrique romaine* , în ANRW II, 1982, p. 321-391.
- Flach 1982** – D. Flach, *Die Pachtbedingungen der kolonen und die Verwaltung der Kaiserlichen Guter in Nordafrika*, în ANRW II, 1982, p. 427-473.
- Fodorenu 2001** – F. Fodorenu , D. Ursuț, *Considerații teoretice privind drumurile*

- de limes din provincia Dacia Porolissensis* în AMP IV, 2001, p. 301-312.
- Fodorean 2006** – F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2006.
- Forni, limes** - G. Forni, *Limes*, in DE, IV, fasc. 34-41, col. 1074-1307.
- Frere 1987** – S. S. Frere, *Britannia: a History of Roman Britain*, London, 1987.
- Friesinger-Krinzinger 1997**- H. Friesinger, F. Krinzinger, *Der Romische Limes in Osterreich*, Viena 1997.
- Găzdac 1994** - C. Găzdac, *Cavaleria grea în strategia defensivă romană de la Dunăre*, în Studii de istorie a Transilvaniei, 1994, 46-53.
- Găzdac 2002** - C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, Cluj - Napoca, 2002.
- Gascou 1982a** – J. Gascou, *La politique municipale de Rome en Afrique du Nord. I. De la mort d'Auguste au debut du III siecle* , în ANRW II, 1982, 139-229.
- Gascou 1982b** – J. Gascou, *La politique municipale de Rome en Afrique du Nord. II. Apres la mort de Septime-Severe* , în ANRW II, 1982, 233-320.
- Glodariu 1974** – I. Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, (sec. II î. Hr.-sec. I d. Hr.), Cluj-Napoca, 1974.
- Glodariu 1982** – I. Glodariu , *Sistemul defensiv al statului dac și întinderea provinciei Dacia*, în AMN, XIX, 1982, p. 23-38.
- Graf 2003** – D. F. Graf, *Rome and China: some frontier comparisons* în *Limes XIX*, Pecs 2003, p. 157-180.
- Gudea et alii 1972** -E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972.
- Gudea 1977** – N. Gudea , *Limesul Daciei de la Traianus (106) până la Aurelianus (275)*, în *ActaMP*, I, 1997, p. 93-117.
- Gudea 1979** - N. Gudea, *The Defensive System of Roman Dacia*, în *Britannia*, 10, 1979, 63-78.
- Gudea 1997a** – N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte* în *JRGZM*, 44, 1997, p. 1-113.
- Gudea 1997b**- N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Bologa-Rescvlum. Castrul roman de la Bologa-Rescvlum*, Zalău 1997.
- Gudea 1997c** - N. Gudea, *Der Mese-Limes: die vorgeschobene Kleinfestungen auf dem westlichen Abschnitt des Limes der Provinz Dacia Porolissensis*, Zalău, 1997.
- Gudea 1997d** – N. Gudea, *Das Romergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum I (Castrul roman de pe vârful dealului Pomet- Moigrad. Porolissum I)*, Zalău, 1997.

- Gudea 1997e** –N. Gudea,. *Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Daciens*. Zalău 1997.
- Gudea 1989** - N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman*. Vol I (Cercetări și descoperiri arheologice pînă în anul 1977), Zalău, 1989
- Gudea 1996** - N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman. Vol II, Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1996
- Gudea 2000** - N. Gudea, *Noțiunea de limes: frontieră sau concepție de apărare? Câteva reflecții în legătură cu o carte recent apărută*, în EN, IX-X, 209-230.
- Gudea 2003** –N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a provinciei Moesia Inferior. Pentru o nouă tipologie a ștampilelor legiunii I Italica*, în EN, XIII, 2003, 195-216.
- Gutsfeld 1989** – A. Gutsfeld , *Romische Herrschaft und einheimischer Widerstand in Nordafrika. Militärische Auseinandersetzungen Roms mit den Nomaden*. Stuttgart, 1989.
- Hamadyova-Rajtar-Schmidtova 2008-** K. Hamadyova, J. Rajtar, J. Schmidtova, *Frontiers of the Roman Empire .Slovakia*, Nitra 2008.
- Hamdoune 1999** – C. Hamdoune, *Les auxilia externa africains des armées romaines*. Montpellier 1999.
- Hanson 1997** - W. S. Hanson, *Across the frontier: addressing the ambiguities*, in *Limes 16 Rolduc 1995 (1997)*, 373-378.
- Isaac 1990** - B. Isaac, *The limits of the Empire*, Oxford 1990.
- Isaac 1998** – B. Isaac , *The meaning of the Terms limes and limitanei*, în *JRS*, 78, 1998
- Isac 1979** - D. Isac, *Ala Siliana C. R torquata et armillata în Dacia* în *ActaMN* XVI,1979, 39-67.
- Isac 1997** – D. Isac , *Castrele de cohortă și ală de la Gilău*, Zalău 1997.
- Isac 2001** - D. Isac, *Viață cotidiană în castrele din Dacia Porolissensis. Studii și articole*, Cluj-Napoca, 2001
- Isac 2003** - D. Isac, *Castrul roman de la SAMVM-Căsei. The Roman auxiliary fort SAMVM-Căsei*, Cluj-Napoca 2003.
- Isac 2006** – D. Isac, *Reparații și reconstrucții în castrele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p. Chr.(O nouă analiză a fenomenului)* în EN, XVI-XVII, 2006-2007, 131-163.

- Istvan 2010** –I. Istvan, *Câteva considerații privind conceptualizarea frontierelor și manifestările geopolitice în antichitatea târzie*, în *Studia Universitas Petru Maior*, Târgu Mureș, 10, 2010, 7-13.
- Jacques 1982** – F. Jacques, *Les curateurs des cites africaines au III siecle* , în *ANRW II*,1982, 63-135.
- Johnson 1983** – A. Johnson, *Roman forts*, London, 1983.
- Karavas 2003** – J. Karavas , *Patterns in the distribution of Roamn troops and fortifications on the Lower Danube frontier (1-3 century A.D)* în *Limes XIX*, Pecs 2003, 189-200.
- Lassere 1982** – J. M. Lassere, *L'organisation des contacts de population dans l'Afrique romaine, sous la Republique et au Haut-Empire* , în *ANRW II*, 1982, 398-426.
- Leveau 1982** - P. Leveau, *Caesarea de Mauretanie* , în *ANRW II*, 1982, 684-787.
- Lica 1996** – V. Lica, *Relațiile Imperiului cu dacii în timpul Flavienilor*, în *EN*, VI, 1996, 113-121.
- Luttwak 1976** – E. N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century AD to the Third*, Baltimore-London, 1976.
- Macrea 1969** – M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.
- Mahboubi 1982** – M. Mahboubi, *Les elites municipales de la Numidie, deux groupes: etrangers a la cite et veterans* , în *ANRW II*, 1982, 673-681.
- Mann 1974** - J. C. Mann, *The frontiers of the Principate*, în *ANRW II*, 1, 1974, 508-533.
- Mann 1979** - J. C. Mann, *Power, force and frontiers of the Empire*, în *JRS*, 69, 1979, 175-183.
- Matei 1997a** – A. V. Matei, *Limes Porolissensis. A new defensive line discovered in front of the Roman military site of Porolissum, Dacia Porolissensis*, în *Limes 16 Rolduc 1995 (1997)*, 93-100.
- Matei 1997b**- A. V. Matei, I. Basjusz , *Castrul roman de la Romita-Certiae (Das Romergrenzcastell von Certiae-Romita)*, Zalău, 1997.
- Maxfield 2003** – V. A. Maxfield, *Organization of the desert limes. The case of Egypt*, în *Limes XIX*, Pecs 2003, p. 201-211.
- Mócsy 1974** – A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of The Roman Empire*. London-Boston, 1974.
- Mommsem 1908** – T., Mommsem, *Gesammelte Schriften*, II, Berlin, 1908.

- Mommsen 1991** – T. Mommsen, *Istoria romană, IV*, București, 1991.
- Nemeth 2005** - E. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei romane/Die Armee im Südwesten Des Römischen Dakien*, Timisoara, 2005.
- Nemeth 2007** - E. Nemeth, *Politische und Militärische Beziehungen Zwischen Pannonien und Dakien in der Römerzeit / Relații politice și militare între Pannonia și Dacia în epoca romană*, Cluj – Napoca, 2007.
- Nicolet 1991** – C. Nicolet, *Space, geography and politics in the early Roman Empire*, 1991.
- Opreanu 1994a** - C. Opreanu, *Misiunile beneficiarilor consulari pe limes-ul de nord al Daciei în secolul al III-lea*, în AMN, 31, I, 1994, 69-79.
- Opreanu 1994b** – C. Opreanu, *Neamurile barbare de la frontierele Daciei romane și relațiile lor politico-diplomatice cu Imperiul*, în EN, IV, 1994, 193-220.
- Opreanu 1997** - C. Opreanu, *Dacii și iazigii în vremea lui Traian*, în AMP, 21, 1997, 269-289.
- Opreanu 1998a** – C. Opreanu, *Criza militară și politică de la Dunărea de Jos din anii 117-119 p. Chr. urmări asupra relațiilor dintre Dacia și lumea barbară*, în EN, VIII, 1998, 61-80.
- Opreanu 1998b** - C. Opreanu, *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998.
- Opreanu 2000** - Opreanu C. H., *Raetia, Pannonia și Dacia în timpul lui Gallienus*, în *Analele Banatului*, VII-VIII, 2000, 393-406.
- Opreanu 2003** – C. H. Opreanu, *Note de lectură (I)*, în EN, XIII, 2003, 315-323.
- Opriș-Rațiu-Stoian 1997**- I. C. Opriș, A. Rațiu., G. Stoian, Stadiul cercetării siturilor din jud. Brașov și Covasna în *Raport științific privind derularea proiectului - Strategii defensive și politici transfrontaliere. Integrarea spațiului Dunării de Jos în civilizația romană (STRATEG)* 1997, 37-59.
- Pârvan 1967** - V. Pârvan, *Dacia*, (ed. R. Vulpe), București, 1967.
- Pârvan 1982** - V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei* (ed. R. Vulpe), București, 1982.
- Petolescu 1995** – C. C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei Romane*, București, 1995.
- Petolescu 2000**– C. C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman*, București, 2000.
- Petolescu 2002** – C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București, 2002.
- Petolescu 1989** - C. C. Petolescu , *Războiul dacic al împăratului Domitianus în Thraco-Dacica*, X, 1-2, 1989, 155-164.
- Piso 1984** – I. Piso , *Das Militardiplom von Drobeta*, în ZPE, 56, 1984, 263-295.

- Piso 1991** - I. Piso , *Die inschriften vom Pfaffenberg und der Bereich der Canabae legionis* în *Tyche* 6, 1991, 131-169.
- Piso 1993** – I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae, I. Die senatorischen Amtsträger, Antiquitas, I, 43*, Bonn, 1993.
- Piso 1994** – I. Piso, *Apulum* în *Politique edilitaire*, 1994, 67-74.
- Piso 1995** - I. Piso, *Le territoire de la Colonia Sarmizegetusa* în *EN*, V, 1995, 63-82.
- Piso 2000a** – I. Piso, G. Băeștean, *Des fistulae plumbeae a Sarmizegetusa*, în *AMN* 37/1, 2000, p. 223-229.
- Piso 2000b** - I. Piso , *Tl. Claudius constans, procureur de Dacie Inferieure et de Mauretanie Casarienne*, în *AMN*, 37/1, 2000, 231-242.
- Piso 2000c** – I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, în *Les légions de Rome sous Le Haut-Empire* (ed. Y. le Bohec), Lyon, 2000, 205-225.
- Piso 2005** – I. Piso, *Les débuts de la province de Dacie* în *Die römischen Provinzen. Begriff und Gründung* (Actele colocviului international Cluj, septembrie 2006, ed. Ioan Piso), Cluj-Napoca, 2008.
- Ponsich 1982** - M. Ponsich, *Tanger antique* , în *ANRW II*, 1982, 788-815.
- Protase 1980** - D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, București, 1980.
- Protase 1994** – D. Protase, *Castrul roman de la Tihău (jud. Sălaj) în lumina cunoștințelor actuale*, în *EN*, IV, 1994, 75-101.
- Protase 1995** – D. Protase, *Frontierele provinciei Dacia în timpul împăratului Traian*, în *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, 340-346.
- Protase-Gudea-Ardevan 2008** - D. Protase , N. Gudea , R. Ardevan , *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla. Aus Der Militärgeschichte Der Römischen Dakien. Das Römische Binnenkastell von Gherla* , Timișoara, 2008.
- Raakov 2003** –B. Raakov, *Do rivers make good frontiers?* în *Limes XIX*, Pecs, 2003, 175-180.
- Rebuffat 1982** – R. Rebuffat, *Au-delà des camps romains d'Afrique mineure: renoncement, controle, penetration*, în *ANRW II*, 1982, 474-512.
- Ruscu 2003** –D. Ruscu , *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca, 2003.
- Russu 1973** – I. I. Russu, *Dacia si Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973.
- Soproni 1969** - S. Soproni, *Limes Sarmatiae*, în *AÉ*, 96, 1969, 43-53.

- Souchon 2001** – O. Souchon, *Realități și enigme ale arheologiei*, București, 2001.
- Speidel 1984** - N. Speidel, *Roman Army Studies I*, Amsterdam 1984.
- Syme 1971** – R. Syme, *Danubian Papers*, București, 1971.
- Thomasson 1982** – E. B. Thomasson, *Zur Verwaltungsgeschichte der romischen Provinzen Nordafrikas*, în ANRW II, 1982, 5-61.
- Țentea et alii 2007** – O. Țentea, S. Cleșiu, M. S. Florea, *Raport asupra evaluării informațiilor asupra stadiului documentării și cercetării fortificațiilor romane din zona limesului Daciei Inferior și Schytiei Minor*, în *Raport științific privind derularea proiectului - Strategii defensive și politici transfrontaliere. Integrarea spațiului Dunării de Jos în civilizația romană (STRATEG)* 1997, 19-36.
- Zaharide-Gudea 1997** – M. Zaharide, N. Gudea., *The Fortifications of Lower Moesia (A. D. 86-285)*, Amsterdam, 1997.
- Wells 2005** – P. S. Weels, *Creating an Imperial Frontier: Archaeology of the Formation of Rome's Danube Borderland*, în *Journal of Archeological Research*, 13, 2005, 49-88.
- Whittaker 1989** – C. R. Whittaker, *Les frontières de l'Empire Romain*, 1989.
- Whittaker 1994** - C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire (A Social and Economic Study)*, Baltimore-London, 1994.
- Whittaker 1996** – C. R. Whittaker, *Where are the frontiers now?* în *Journal of Roman archeology*, 18, 1996, 25-34.
- Whittaker 2004** – C. R. Whittaker, *Rome and its frontiers: The dynamics of empire*, London, 2004.
- Wheeler 1998** – L. E. Wheeler, *Battles and frontiers*, în *Journal of Roman archeology*, 1998, 644-651.
- Woolliscroft 2001** – D. Woolliscroft, *Roman Military Signalling*, Stoud, 2001.